

Gyvulių ūkis. Lokalinės kultūros universalumas ir savitumas*

Irena Regina Merkienė

Lietuvos istorijos institutas

Problema, uždavinys, šaltiniai ir literatūra

Gyvulių ūkis – viena iš gamybinės kultūros sričių, kurioje atsiskleidžia daugelio kartų sukaupta patirtis, besikeičianti drauge su gamtinėmis, ekonominėmis ir ūkio politikos suformuotomis aplinkybėmis. Čia bandysime šiais atžvilgiais pažvelgti į problemą, kokiais pavidalais lokalinėje kultūroje atsiskleidžia jos savitumai ir universalumas. Šio straipsnio uždavinys – remiantis archyvine bei 1969, 1970 ir 1973 m. Lietuvos istorijos instituto etnografinių lauko tyrimų metu autorės surinkta medžiaga parodyti gyvulių ūkį Mūsųninkų valsčiuje, koks jis išliko XVIII–XIX a. dokumentuose ir kokį jį prisiminė seniausieji, dabar jau Anapilin išėję, vietiniai gyventojai: Andrius Barsukas (gim. 1873 m.) iš Čirkų kaimo, Zigmas Pavlovskis (gim. 1891 m.), jo žmona (gim. 1893 m.), Veronika Paulauskienė (gim. 1895 m.). Pastarieji trys iš Kalnynų kaimo. Gražiai juos papildė 1886 m. gimusi Elena Petruščikienė iš Užušilių kaimo ir kiti. Iš jaunesnės dar gyvos kartos norėčiau paminėti ypač nuoširdžiai pateikusių daug duomenų apie tradicinės dvasinės kultūros dalykus 1924 m. gimusią Ireną Tatarūniene (Jurkevičiūtę) iš Rudeikiškių. Visi pasakojimai saugomi Lietuvos istorijos instituto rankraštyne¹. Apie šio krašto gyvulių ūkį atskirais etnografiniais tyrimais pagrįstas tėra straipsnis, išspausdintas 1972 m. išleistoje lokalinėje monografijoje „Kernavė“², kurio nemažą dalį čia pakartojame. Kartografinių duomenų apie Mūsųninkų valsčiaus etnokultūrinius ūkinius bruožus ir jų paraleles Lietuvoje galima rasti autorės plačiose monografinio pobūdžio studijose apie Lietuvės gyvulininkystės inventorių³, įvairios ūkinės veiklos (gyvulių laikymo, jų produkcijos pirminio perdirbimo ir konservavimo, pastatų gyvuliams laikyti) etninės patirties ištakas⁴ bei daugelyje straipsnių, kuriuos čia išvardinti nėra galimybės. Visa tai leidžia naujai pažvelgti į Mūsųninkų valsčiaus realijas kaip į sudėtinę Lietuvos kultūros dalį. Naudojant archyvinius anksčiau autorės skelbtus duomenis, šaltiniai nebus nurodomi. Norėčiau padėkoti visiems duomenų pateikėjams už iš jų gautas žinias ir bent jų nuotrupas pateikti skaitytojams kaip šeimoje ar bendruomenėje perimtus autorinius kaimo gyvenimo, senovinių praktikų ir sakmių prisiminimus.

Gyvuliai, jų skaičius ir nauda. Vieną iš pirmųjų žinių apie valstiečių gyvulius randame 1766 m. Kernavės seniūnijos inventoriuje. Iš jo matyti, kad Kernavės miestelyje (tuo metu penkiose sodybose) buvo laikoma 13 arklių ir 6 jaučiai, seniūnijai priklausiusio Semeniškių kaimo šešiose sodybose – 12 arklių ir 15 jaučių, o palivarke buvo laukas jautis ir penki paršeliai. Tai rodo, kad žemė buvo dirbama ne tik arkliais, bet ir jaučiais, kad palivarko dirvas arė lažinin-kai savo darbiniais gyvuliais.

* Straipsnis aprobuotas serijos „Lietuvos valsčiai“ Mokslo darbų komisijos. Leidyklai įteiktas 2002 05 14.

¹ Merkienė R. Lietuvos istorijos instituto 1970 m. etnografinės ekspedicijos užrašai, *IIES*, b. 503; 1973 m., b. 654.

² Merkienė R. Gyvuliai ir jų priežiūra XVIII a. pab. – XX a., *Kernavė*, Vilnius, 1972, p. 87–105.

³ Merkienė R. *Gyvulininkystės inventorių Lietuvoje XIX–XX amžiuje*; Merkienė R., Milius V. *Žemės ūkio inventorių*, Vilnius, 1979, p. 6–105.

⁴ Merkienė R. *Gyvulių ūkis XVI a. – XX a. pirmojoje pusėje. Etninės patirties ištakos*, Vilnius, 1989, p. 237.

1794 m. inventoriuje pateiktas smulkus sąrašas gyvulių, kuriuos laikė ne tik jau minėtų Kernavės ir Semeniškių kaimų, bet ir, matyt, naujai įsikūrusių, teturinčių 1–4 kiemus, Kriveikiškio, Drublionių, Balaniškių kaimų lažiniai valstiečiai. Pastaruosiuose kaimuose gyvulių, ypač arklių, buvo laikoma kiek mažiau negu Kernavėje ar Semeniškiuose. Kernavėje mažiau laikyta jaučių. Matyt, miestelyje žmonės gyveno ne vien iš žemės ūkio. Dėl pašalinių verslų, o ypač dėl didesnio miestelėnų judrumo, net ir einant lažą, arkliai jiems buvo naudingesni už jaučius.

XIX a. pradžioje nedidelė Kernavės seniūnija išaugo į septynis kaimus ir dešimt užusienių valdantį valstybinį dvarą, kuriame, neskaitant pašalinių, buvo 39 valstiečių kiemai, turėję po visą sklypą, 10 po pusę sklypo bei 13 daržininkų. Jie visi 1859 m. laikė 151 darbinį gyvulį, 168 stambiuosius raguočius bei 187 smulkiuosius gyvulius.

Palyginus 1794, 1847 ir 1859 m. gyvulių skaičių valstiečių ūkiuose, aiškiai matyti, kad labai sumažėjo darbinių (1794 m. vienam valstiečių kiemui vidutiniškai teko 4,5, 1847 m. – 3,5, 1859 m. – 3,1) bei smulkiųjų gyvulių (atitinkamai: 8,3, 6,7 ir 3,6), tačiau padaugėjo galvijų (1,6, 2,2 ir 3,4). Šie pakitimai rodė, kad pamažu į kaimo gyvenimą ne tik skverbiasi prekinis ūkis, bet ir to meto ūkinėje literatūroje skatintas ir daugelyje Lietuvos dvarų praktikuotas ūkininkavimo būdas, grindžiamas grūdų ūkio plėtote, panaudojant galvijų sustovėtą mėžinį.

Iš Rusijos geografo draugijos surinktų žinių matyti, kad Musninkų valsčiuje XIX a. aštuntajame dešimtmetyje pačią didžiausią naudą iš visų gyvulių teikė karvės. Viena karvė už pieną, perleistą paktininkui⁵, per metus duodavo 4–8 sidabro rublius pelno. Pieno produktus dažniausiai parduodavo patys valstiečiai. Už gorčių⁶ pieno gaudavo 15 kp, grietinės – 40 kp, už svarą⁷ sviesto – 25 kp, o už tris svarus sveriantį sūrį – 20 kapeikų.

1872 m. turtingas Kernavės valstybinis valstietis iš Rudeikiškių užusienio, kuriam priklausė 53 dešimtinės⁸ ir 240 kvadratinių sieksnių⁹ žemės, keturi arkliai, šeši jaučiai, devynios karvės, parduodamas pieną, sviestą, sūrį, grietinę, veršelius, kasmet pelnydavo apie 70 sidabro rublių. Tai buvo dideli pinigai: Musninkų miestelyje turkaus dienomis buvo galima nusipirkti ar parduoti už 8–15 rublių karvę, už 60 – porą darbinių jaučių, už 4–6 – ožką, už 2–3 – avį, už 30–40 rublių – arklių.

Vidutiniokų ir vargingųjų valstiečių pajamas iš gyvulininkystės rodo duomenys apie aplinkiniams privatiems dvarams priklausiusius valstiečius. Baudžiąvą panaikinus, šie vertėsi panašiai kaip ir valstybiniai.

Antai Vičiūnų kaimo vidutinioko valstiečio, valdžiusio 18 dešimtinių ir 5803 kvadratinius sieksnius žemės, pelnas iš

⁵ *Paktininkas* – verslininkas, kuris užperka metams ar kitam laikotarpiui karvių pieną, jį melžia, perdirba ir parduoda.

⁶ *Gorčius* – 3–3,28 litro. Iš minėto šaltinio nėra aišku, kokio tūrio gorčiumi seikėti javai Musninkų valsčiaus turguose. Tuo metu lietuviškas ir rusiškas gorčius skyrėsi apie 0,28 l. Lietuvoje pagal paprotį pardavėjas turėdavo duoti vieną kitą saują priedo. Taip savaime išsilygindavo skirtumas tarp Lietuvoje ir Rusijoje priimtų saiko matų. Dėl to čia nurodomas kiek didesnis už lietuvišką rusiškas saiko matas.

⁷ *Svaras* – apie 0,41 kg. Čia nurodytas kiek didesnis už lietuvišką rusiškas svaras, nes parduodant būdavo duodama šiek tiek priedo.

⁸ *Dešimtinė* – 1,0925 ha.

⁹ *Sieksnis* – 2,13 m. 1835 m. Rusijos imperijoje buvo reglamentuotas 2,1336 m ilgio sieksnis. Jis buvo naudojamas sudarant juridinius aktus. XIX a. Lietuva įėjo į Rusijos imperijos sudėtį. Valdininkai, rašydami atsakymus į Rusijos geografo draugijos pateiktus klausimus, greičiausiai orientavosi į oficialiai pripažintus matus.

gyvulių ūkio buvo tikrai trečdaliu mažesnis – apie 50 sidabro rublių per metus, nors gyvulių augino perpus mažiau: du arklius, du jaučius ir penkias karves.

Vargingiesiems Musninkų valsčiaus valstiečiams atstovavo Navinos užusienio gyventojas, turėjęs 5 dešimtines ir 1120 kvadratinių sieksnių žemės, vieną arklį ir dvi karves. Visas jo pelnas buvo 1 rublis sidabru, gautas pardavus nuo šeimynos atlikusią pusę veršelio skerdienos. Valstiečių avys ir kiaulės visai nepaminėtos. Matyt, jas laikė ūkiui nereikšmingomis, nes jos nedavė jokio pelno: skerdieną suvartodavo namie.

Kiek valstiečiai XIX a. pabaigoje laikė gyvulių, galima spręsti iš Andriaus Barsuko, gimusio 1873 m., jaunystės prisiminimų¹⁰. Jo atminimu, viso sklypo – 24 dešimtinių dydžio – ūkiuose buvę laikoma 8–10 raguočių (iš jų dvi poros darbinių jaučių), 8–10 avių, 5–6 kiaulės, 2–3 arkliai. Jaučiais ardavo ir akėdavo, o nustojo jais dirbti apie 1900 m. Tada buvo labai sausos vasaros ir žmonės pristigo pašaro¹¹. Zigmo Pavlovskio ir jo žmonos prisiminimuose XX a. pradžioje jaučiais „ardavo tikrai dvaro ponai“¹². Tai patvirtino ir Veronika Paulauskienė¹³. XX a. pr. nepaslankiais jaučiais dirbta vis rečiau visoje Lietuvoje. Pietryčių Lietuvos kaimas tai siejo su plūgų paplitimu. Musninkų valsčius išliko pakraščiu sparčiai tirpstančio arealo, kuriame pavieniuose ūkiuose jaučius darbui laikė iki 1920 metų¹⁴. Kaimo bandoje dažniausiai būdavo tik vienas jautis. Juo nedirbdavo, laikė tik dėl veislės ir ganydavo per dienas su karvėmis¹⁵. Galvijais dirbdavo tik iš didelės bėdos. Veronika Paulauskienė iš Kalnynų kaimo pasakojo, kad po Pirmojo pasaulinio karo, kai vokiečiai rekvizavo arklius, tėvai, kurie turėjo 5 dešimtines žemės, karvę vieną pakinkydavo į jungą. Ja ir arė, ir važinėjo¹⁶. Vėliau valstiečių ūkiuose visus žemės judinimo darbus atlikdavo arkliais. Kitų gyvulių skaičius mažai pasikeitė iki pat žemės ūkio kolektyvizacijos, kai ūkinė veikla buvo smarkiai apribota įstatymais ir pašarų ištekliais.

Ūkio dydis, naudmenos ir konkrečios aplinkybės kas kartą nulemdavo, kiek ir kokių gyvulių bus laikoma ūkyje.

Iki XX a. pradžios kaimo, namų turto ir gyvulių apsaugai laikyta daug šunų: po 3–4 kiekviename kieme. Jie lakstydavo palaidi, kartais nubėgdavo ir pas piemenis, padėdavo ganyti. Apie 1901–1903 m. buvo įsakyta šunis laikyti pririštus ar bent sumažinti jų skaičių¹⁷. Taip, aplinkybėms verčiant, keitėsi kaimo gyvenimas, greitai prisiderindamas prie gyvulių netekties, naujoviškų darbo įrankių ir valdžios nurodymų.

Pastatai gyvuliams. Iš 1766 m. Kernavės seniūnijos palivarko pastatų aprašymo matyti, kur buvo laikomi dvaro gyvuliai: viskas tilpo į dviejų patalpų arklidę bei du mažus ir du didelius tvartus. 1794 m. aprašas smulkesnis; palivarke buvo tašytų rąstų dviejų patalpų arklidė. Į ją vedė dveji ant bėgūnų įtaisyti vartai. Iš to galime spręsti, kad pastatas buvo atviro plano struktūros. Kitus gyvulius laikė atskirame keturių patalpų tvarte. Dar buvo tvartelis prie alaus daryklos. Visi valstiečio gyvuliai veikiausiai tilpdavo pailgame tvarte, perdalytame viena ar dviem skersinėmis sienomis.

¹⁰ IIES, b. 503, l. 1–2.

¹¹ Ten pat.

¹² Ten pat, l. 5.

¹³ Ten pat, l. 14.

¹⁴ Merkienė R. *Gyvulių ūkis XVI–XX a. pirmojoje pusėje*, p. 73, 74, pav. 5.

¹⁵ Z. Pavlovskis, Pavlovskienė, Kalnynų k.; E. Petrušėikienė, Užušilių k. IIES, b. 503, l. 5, 6.

¹⁶ IIES, b. 503, l. 14.

¹⁷ A. Barsukas, Čirkų k. IIES, b. 503, l. 1.

„Gurbas“. Statytas
1937 m.
Kuniškių k.
Savininkas Juozas
Pakalnis. 1969 m.
V. Miliaus nuotr.

XIX a. pirmojoje pusėje P. Kiseliovykyta valstybiniuose dvaruose reforma, steigiant palivarkus su organinėms trąšoms kaupti pritaikytais atviros plano struktūros tvartais, kurių vidiniuose ar pusiau uždaruose diendaržiuose telkšodavo srutos ir nuo stogų sutekėjęs lietaus vanduo, pūdydami čia suverčiamą gyvulių trypiamą kraiką. 4–5 dešimtmetyje jie netruko paplisti ir kituose Lietuvos dvaruose¹⁸. Greitai jų atsirado ir pajėgesniuose valstiečių ūkiuose. Iš smulkaus Kernavės valstybinio dvaro plano, sudaryto 1847 m., matyti, kad jo teritorijoje buvo vienas tvartas su atviru vidiniu diendaržiu ir vienas L formos pastatas, taip pat greičiausiai tvartas. Pirmasis priklausė Kernavės parapijos bažnyčiai, valdžiusiai apie 30 dešimčių žemės, ant rasis – Rudeikiškių užusienio valstiečiui Andriejui Visockiui, turėjusiam savo žinioje du sklypus – iš viso 40 dešimčių. Kitų valstiečių sklypuose buvo 1–5 keturkampio formos ūkiniai pastatai. Taigi dalis valstiečių galėjo turėti daugiau negu vieną tvartą gyvuliams laikyti. Tai patvirtina kiek vėlesni duomenys. 1872 m. Rudeikiškių turtingesnio ūkininko sodyboje buvo du tvartai, vidutinioko iš Vičiūnų kaimo, kaip ir vargingojo iš Navinos užusienio, po vieną.

Musninkų valsčiaus teritorijoje iki pat 1970 m. tvartai išliko mediniai. Sienos 10–12 apvalių, skeltinių ar tašytų rąstų vainikų, kurių tarpai iškloti samanomis. Apatinio vainiko vietinis pavadinimas *pamatas* rodo, kad seniau jis buvo dedamas tiesiog ant žemės. Tvartų pamatai 1969–1970 m. etnografinių lauko tyrimų metu kaimuose vis dar buvo menki. Dažnai apatinio vainiko – *pamato* – atrama buvo po kertėmis padėti akmenys, o sienojus siekianti žemių sampyla saugojo gyvulius nuo žiemos šalčių, skersvėjų ir į tvartus besibraunančių miško plėšrūnų.

Iš 1766 m. inventoriaus matyti, kad palivarkuose stogai buvo dengiami šiaudais arba skiedromis; vėlesni šaltiniai rodo, kad kaimuose buvo tik šiaudiniai stogai. Tokie vyravo ir XX a. 8-ajame dešimtmetyje. Jie buvo dengti dar iki žemės ūkio kolektyvizacijos – XX a. penktojo dešimtmečio.

XX a. pirmojoje pusėje stogo šelmenį, kad vėjai šiaudų nenudraskytų, kasmet po linamynio lietingą dieną storai užpildavo spaliais ir iš viršaus paslėgdavo drėgnu smėliu arba užglaistydavo moliu. Vėliau, kai buvo sukurti kolūkiai ir tarybiniai ūkiai, kaimo gyventojai sau linų nebeaugino ir šelmenį ėmė tvirtinti kitu būdu – dažniausiai išilgai stogo vielomis pririšdavo kelias karteles.

¹⁸ Меркене Р. Развитие планировки помещений для скота в Литве в период капитализма (1861–1940 г. г.), *Этнографическое картографирование материальной культуры народов Прибалтики*, Москва, 1975, с. 131.

*Broniaus Šalkausko
tvartas Klišabalės k.
1969 m.
I. Butkevičiaus
nuotr.*

Šiaudiniai stogai sunyko staiga, nes kolūkiečiams ir tarybinių ūkių darbininkams buvo draudžiama sėti rugius. Pagaliau tai ir neapsimokėjo, nes skirtojo sodybinio sklypo užtekdamo tik bulvėms, daržovėms ir vasarajui užsiauginti. Iš pradžių bandyta šiaudinius stogus lopyti arba dengti toliu, vėliau – šiferiu.

Kaimuose tvartų lubos ilgai išliko iš pačių pigiausių medžiagų. Tai tik eilė kartelių, apklotų trakiniais šiaudais. Iki Antrojo pasaulinio karo valstiečiai nelaike ant tvarto nei pašarų, nei pakratų. Tvirtuose su rytinei Lietuvos daliai būdingais rąstiniais skliautais net be didesnio aplubojimo buvo menka ventilacija. XX a. 7-ajame dešimtmetyje ir vėliau statytų tvartų skliautai nėra tokie sandarūs – lentiniai. Nesant kito podėlio, ant tvartų pradėta krauti ir šienas, ir šiaudai. Senuosiuose tvirtuose juos sukimšdavo pro dureles, pro stoginę tarp migių ar tiesiog iš tvarto vidaus, prastūmę karteles. Pradėjus kolūkiečiams statyti universalios paskirties ūkinius pastatus pagal tipinius projektus, plito mūrinės patalpos su lentų lubomis.

Iš XVIII a. turime žinių, kad Musninkų valsčiuje tvartai buvo jungiami su kitos paskirties patalpomis: Kernavės seniūnijos palivarke arklidės buvo po vienu stogu su ratinėmis, tvartelis pristatytas prie alaus daryklos. Rusijos geografų draugijos 1872 m. surinktuose atsakymuose nurodyti trijų dydžių ūkiai, turėję po vieną ar kelis atskirus tvartus, matyt, jungti juos su kitomis patalpomis, kaip ir visoje Lietuvoje, nebuvo įprasta¹⁹. Be to, kaimuose pasitaikanti prie tvartų ratinė nebuvo laikoma svarbesne už patį tvartą ir dėl to galėjo būti nenurodyta, kaip ir kitos pagalbinės tvartų patalpos, pavyzdžiui, diendaržis gyvuliams pasileisti.

XIX a. pab. – XX a. pr. prie daugumos tvartų galo buvo pridurtos atviros, ant stulpų pamautos stoginės, kuriose laikydavo malkas, sienojus, susisiekimo priemonės. Vasarą, kai nustojo ganyti kiaules, šią stoginę kartais pavarsdavo kiaulide.

XX a. pradžioje beveik pusės pusvalakinių ir smulkesnių valstiečių ūkių tvartai buvo pridurti prie gyvenamojo namo galo, ir nuo gyvenamųjų patalpų juos skyrė daržovių kamara. Tokių tvartų buvo Klišabalės, Kaūkiškio ir kituose kaimuose. Bijota tvartus statyti ant buvusio kelio ar

¹⁹Merkienė R. Lietuvos valstiečių tvartų jungimo su kitomis patalpomis raida 1872–1940 m., *Lietuvos TSR Mokslų akademijos darbai, A serija*, 1971, t. 1(35), p. 130.

tako, nes tikėta, kad „gyvuliai išeis“²⁰. Statyti tvartą po vienu stogu su gyvenamuoju namu vertė būtinybė taupyti sodybinį sklypą. Ši tendencija buvo akivaizdi tiek Aukštaitijoje, tiek Žemaitijoje²¹. XX a. pradžioje, skaldantis ūkiams, sklypai kaimavietėse susiaurėjo ir ūkiniam kiemui likdavo vis mažiau vietos.

Musninkų valsčiuje, išsikeliant į viensėdžius, pavieniais atvejais prie tvarto pradėjo jungti kamara bulvėms ir daržovėms, o vėliau – XX a. antrojoje pusėje – lentinę daržinę šieniui.

XIX a. pabaigoje Musninkų valsčiuje būta dviejų tipų tvartų. Pirmojo tipo tvartai – atviros plano struktūros, jų visos patalpos turėjo atskirus išėjimus į lauką; tokie labiausiai būdingi vakarinei Lietuvos daliai ir pietinei iki Neries. Antrojo tipo tvartai – uždaro plano struktūros. Į jų atskiras patalpas patenkama per tvarto viduje esantį diendaržį. Jie būdingi likusiai Rytų Lietuvos daliai. Pirmasis tipas valsčiuje buvo vyraujantis, o antrasis pasitaikydavo tik stambesniuose ūkiuose.

Atviros plano struktūros tvartuose, pertvurtuose dviem skersinėmis sienomis, o kartais dar ir viena išilgine, buvo *stainia* – arkliams, *pune*²² – karvėms, avidė ir kiaulidė. Kiekviena šių patalpų turėjo atskirą išėjimą į kiemą. Į avidę ir kiaulidę, kurias skyrė išilginė siena, durys buvo iš tvarto galo. Šie tvartai ilgiausiai išliko Semeniškių kaime. Tokių ir XX a. buvo dauguma. Jo gyventojai, nors ir turėdami tik 6–8 ha, po vieną arklį, dvi karves, dvi avis ir vieną tris kiaules, kiekvienai šių gyvulių rūšiai kapitaline siena atidalydavo pastate atskirą patalpą. Dalis valstiečių turėjo atskirus nedidelius kiaulių tvartus bei arklides.

Kunigiškių, Čirkų, Klišabalės ir kituose toliau nuo Neries esančiuose kaimuose XX a. pradžioje plito ir išigalėjo pats paprasčiausias diendaržinio – uždaro plano struktūros – tvarto variantas: neperdalytas tvartas su dviem (rečiau vienu) prie šono pristatytomis migiais kiaulėms. Iš pradžių didelė pastogė ties tvarto durimis turėjo suveriamus vartus, pabrėžiančius pastato uždaramą, keturkampišumą ir artimą kvadratui formą. Naujesniuose tvartuose buvo apsieinama ir be vartų. Tik į susiaurėjusią pastogę atsuktos migių durys rodė senoviškų ir naujoviškesnių pastatų sąsajas ir plano struktūros pokyčius. Pusiau uždara plano struktūra buvo ypač patogi laikant nedaug gyvulių, todėl jis kurį laiką vyravo ir kolūkiečių sodybose.

Antras uždaro plano struktūros tvarto variantas – ištęsto stačiakampio formos pastatas iš trijų beveik vienodo dydžio patalpų. Vidurinėje patalpoje – ratinėje (*vazaunėje*) – būdavo laikomi ratai, pakinktai. Jos gale ant karčių ar lentgalių žiemą pasidėdavo šiek tiek pašaro. Pas gyvulius eidavo per ratinę: kad jiems būtų saugiau ir šilčiau, atskirų lauko durų nedarydavo. XX a. pradžioje tokių tvartų buvo stambiuosiuose Kunigiškių kaimo ūkiuose.

Iki XX a. ketvirtojo dešimtmečio tvarte sietais buvo rišamos tik karvės. Vieną virvės galą pritvirtindavo prie sienos, antrajame gale įrišdavo branktelį, prie šio – pantį. Jį užnerdavo karvei ant ragų. Vėliau karves dažniausiai rišo su grandine ar virve. Kas turėjo ir laikė vienoje patalpoje kelis arklius, ypač kumelius, atskirdavo juos kartimis. XX a. viduryje subreadusius arklius dar pririšdavo už kaklo. XX a. statytuose tvartuose avims,

²⁰V. Paulauskienė, gim. 1895 m. Krapyliškių k. II ES, b. 503, l. 16.

²¹Меркене Р. Развитие планировки помещений для скота..., с. 140–145.

²²Musninkų valsčiuje dažnai ir visas tvartas buvo vadinamas *pune*. Žr. *Lietuvių kalbos atlasas. Leksika*, Vilnius, 1977, žem. nr. 13.

kaip ir veršiukams, paprastai atitverdavo gardą prie karvių arba arklių. Vasaros naktis ir žiemos šalčius gyvuliai dažniausiai praleisdavo tvarte. Vien arklius vyras jodavo į naktigonę, o žiemkentės kiaulės dar XX a. pradžioje visus metus būdavo palaidos. Jas uždarydavo tik nakčiai. Užėjus speigams, iš šaltų tvartų pasiimdavo į pirkia savaitei kitai jauniklių veršelį, avį su ėriukais. Tada aveles laikydavo virtuvėje po gultais. XX a. antroje pusėje ši tvarka ėmė irti. Tai buvo bendras visai Lietuvai procesas, kurio ištakos siejosi su ūkininkavimo sąlygų pokyčiais sovietmečiu: apribojimais turėti arklių, laikyti avis ir dar anksčiau kaimuose sunykusiu, bet vėliau ir vėl savaip atsikartojančiu kiaulių ganymu²³. Sumažėjus individualiai laikomų gyvulių ir paplitus naujoms statybinėms medžiagoms, atsirado galimybė pasirūpinti didesniu jų patalpų apšiltinimu.

Šėrybos rykai ir pašarai. Kada Musninkų valsčiuje gyvuliams šerti pradėjo naudoti lovius, ędžias, užėdžius, šiuo metu sunku pasakyti. XIX a. aštuntajame dešimtmetyje privačiuose dvaruose iš visų gyvulių vien tik arkliai buvo šeriami geriau, negu valstiečių. Jie gaudavo šieno, avių, o kur buvo spirito varykla – žlaugtų. Valstiečių pašaro ištekliai buvo menkesni. Arkliams dažniausiai būdavo duodama šieno ir kapojų. Jiems prie tvarto sienos pritvirtindavo kopėtelių formos ędžias ir po jomis ant trinkų pastatydavo 5–6 m ilgio skobtinį lovį. Tikėta, kad arklys negalės ęsti sauso pašaro, nuo jo apsergąs, užtat kiekvieną šieno kąsnį turis pasidažyti į vandenį.

Kapojus pjaustydavo namuose pasigaminta kojine mašina. Į lovelį, pritvirtintą ant sukryžiuotų kojų, būdavo dedami avižiniai šiaudai, žirnienojai, juos vis pastumdavo ranka ir nukirsdavo sena dalgio geležte, pritvirtinta vienu galu prie lovelio galo, o antruoju prie lanko, sujungto virvele su pakoja²⁴.

XX a. pradžioje Musninkų valsčiuje arkliams į ędžias یدėdavo šieno, o į lovį įpildavo su avižiniais miltais suplakto vandens (*baltuškos*). A. Barsuko iš Čirkų k. teigimu, duodavo ir pelų, svarbu, kad tik nebūtų suplėkė²⁵. Trečiajame ketvirtajame dešimtmetyje, pradėjus daugiau auginti pašarinių žolių, kapojus ęmė pjauti iš dobilų bei vikių. Prireikus daugiau kapojų, senovišką kojinių ožį pakeitė maniežinė arklinė mašina. Pasitūrinę ūkininkai skolindavo ją kaimynams už atodirbius. Pripjaudavo kapojų iš karto kelioms savaitėms ar mėnesiui ir laikydavo supiltus *kluone* ant *pado* arba *peludėje*²⁶.

Galvijus XX a. tebešėrė kratiniu iš trupučio šieno su ruginiais, miežiniais šiaudais ar pagrėbstais. Viską sumaišydavo kratydami tam skirtomis medinėmis dviražėmis šakėmis²⁷. Daug kas turėjo pasidarę kratiniui ędžias, o smulkiam pašarui ir gėralui – lovius²⁸. Šiuo atžvil-

²³ „Kiaules nustoję ganyti tik išėję ant sklypų. Tada jas laikė tvarte“ [vienkiemiuose – R. M.]. V. Paulauskienė, gim. 1895 m. Krapyliškių k.; „Kiaules per vasarą pralaikydavo tvarte. Žolę šerdavo. Dabar kiaules išveda ant lenciūgo; prūde per karščius pasimaudo“ [Taip ganyti pradėjo dar prieš Antrąją pasaulinį karą – R. M.]. I. Tatarūnienė (Jurkevičiūtė), gim. 1924 m. Rudeikiškių k. *IIES*, b. 503, l. 11–12, 14.

²⁴ Andrius Barsukas, Čirkų k. *IIES*, b. 503, l. 3.

²⁵ *Ten pat*.

²⁶ Irena Tatarūnienė (Jurkevičiūtė), *IIES*, b. 503, l. 8–9.

²⁷ A. Barsukas, Čirkų k.: „Pas gerus šeiminkus kratinį kratydavo 2 pirštų riestom medinėm šakėm, nes geležinės lenda į žemę. Grėbliu plakelį padarai, į rezgines idedi ir neši karoutėm“. Irena Tatarūnienė (Jurkevičiūtė), *IIES*, b. 503, l. 3, 9.

²⁸ „Akselį duodavo pietų, kratinio iš ryto arba atvirkščiai. Duodavo ir vieno šieno. Į kratinį dėdavo miežinių, ruginių šiaudų, šieno. Maišydavo įvairiai, kiek ko turėdavo. Dėdavo už drobynėlės, po ja – lovys. Tada šapeliai žemyn nubyra lovin. Pas tėvus buvo visiems gyvuliams ędžios padarytos“. Irena Tatarūnienė (Jurkevičiūtė), gim. 1924 m. apie 40 ha ūkyje Rudeikiškių k. *IIES*, b. 503, l. 7.

giu Musninkų valsčiuje galvijams pritaikyta arklių šėrimo patirtis gerokai skyrėsi nuo kitų, netgi netolimų Lietuvos vietovių novacijų²⁹. Kai kas kratinį pamedavo ant kraiko pasienin ar į kampą už lentelės, kiti karves šėrė iš užėdžių: per metrą nuo sienos sukaldavo žemą tvorelę, kuri trukdė mindžioti pašarą.

Jaučiams, per žiemą šertiems vienodai su karvėmis, prieš darbymetį būdavo duodama geresnio pašaro – šieno, kapojų su trupučiu grūdų, o darbymečiu – pasienautos žolės. Pašarai tvarte jaučiams, kaip ir arkliams, buvo dedami į skobtinį ant trinkų pastatytą lovį.

XX a. pradžioje pradėjus karves šerti kapojais, burokais, virtomis bulvėmis, žalių bulvių lupynomis, kiaulėms netinkamais miežiniais pelais³⁰, tvarte pašarus paduodavo ir iš rėčkos su ausimis lazdai perkišti (*cebro*), iš kurios iki tol gyvulius tik girdydavo.

XIX a. avims ir veršeliams atitekdavo smulkus šienas³¹ – pabiros. Šieno nuolat stigo. Kad jis veltui nesusimintų, įrengdavo tankius užėdžius, iš kurių avis šieno išpešdavo tik tiek, kiek gali apžioti. Kiti édeles pakabindavo kaip arkliams, po jomis stovėdavo loviukas smulkiajam pašarui. XX a. pirmojoje pusėje jau šėrė karčiaisais lubiniais, bulvėmis, kapojais iš pintinės, kurią už lanko pririšdavo prie gardo.

Iki pat XX a. antrojo dešimtmečio kernaviškiai tvarte iš rėčkų ar skobtinių lovių šerdavo žiemkentes kiaules linpeliais ir javų pelais. Tuo metu pradėjo pašarui auginti burokus ir griežčius. Vėliau ne tik penimėms, bet ir joms ėmė duoti šiek tiek bulvių, miltų.

XIX a. pabaigoje penimes sau bei parduoti skirtas kiaules šerdavo pirkioje arba priemenėje. Tai buvo įprasta pietinėje, rytinėje ir šiaurinėje Lietuvoje³². Musninkų valsčiuje kai kas joms ant aslos papildavo krūvą žirnių ar rugių, visokių javų pasturlakų. Ko kiaulės nesuėsdavo, sulesdavo iš po krosnies paleistos vištos. Tuo pat metu kiaules ėmė šerti bulvėmis, kurias iššutinę sugrūsdavo su mediniu grūstuvu (*kūlaika*), kurio galą kai kas net apkaustydavo. 1940–1960 m. šio įnagio arealas apėmė didžiąją rytų Lietuvos dalį. Jį XX a. pakeitė visoje Lietuvoje įprasta kaponė su riesta geležte³³. *Tešla* iš bulvių ir vienos kitos saujos miltų penėdavo iš rėčkų ir lovių, kuriuos pasišėrę laikydavo priemenėje arba čia pat virtuvėje pastumdavo po suolais. Manyta, kad tvarte kiaulės gerai nepaėsančios: jovalas ataušias vos paduotas, nes šaltuose kiaulių tvartuose jo likučiai suledėdavo ir nebuvo kaip išvalyti lovių. Be to, kol kiaulės buvo skerdžiamos pirkioje ant suolo, tai buvo bene pats patogiausias būdas be vargo jas atvilioti į skerdimo vietą. Taigi nenuostabu, kad pirkioje penėti ir skersti kiaules buvo nustota vienu metu.

XX a. 3–4 dešimtmetyje penimėms kiaulėms į jovalą pradėta įpilti dar nugriebto pieno, o žiemkentėms – įdėti miltų, užplikintų seradėlių, dobilų pelų, šieno pabirų, tarkuotų pašarinių burokų. Pastarieji tapo pagrindiniu XX a. 7–8 dešimtmečio kolūkiečių kiaulių pašaru. Nepaisant to, viena kita šeiminkė dar vis duodavo ir senovinio žiemkenčių pašaro – plikyto arklių mėšlo.

²⁹ Plg. Merkienė R. *Gyvulininkystės inventoriūs Lietuvoje XIX–XX amžiuje*, pav. 29–30.

³⁰ „Miežinius pelus šutindavo cebruose, kad akuotai nelįstų gerklėn. Cebrą užpildavo 2 sagonais verdančio vandens ir per dvi dienas sušerdavo. Dabar dažniausiai žmonės duoda kratinį, nes akselines ne visi turi“. I. Tatarūnienė (Jurkevičiūtė), gim. 1924 m. Rudeikiškių k. IIES, b. 503, l. 9.

³¹ VUB RS, f. 34, nr. 11241, l. 11.

³² Merkienė R. *Gyvulininkystės inventoriūs Lietuvoje XIX–XX amžiuje*, p. 93.

³³ Plg. Merkienė R. *Ten pat*, pav. 18.

Skurdžiai gyvenantiems kartais neužtekdavo žiemai pašaro. Jie raguočius atiduodavo šerti giminėms. Avį šerdavo už ėriuką, karvę už piena, kartais atsilygindavo pinigais. Šėrybas panaikino piniginių santykių plėtotę.

Ganyklos ir ganymas. Kernavės valstybiniam dvarui priklausę kaimai buvo maži. Tokie jie išliko ir iki XX a. pradžios. Sprendžiant iš gyvenamųjų namų skaičiaus, 1859 m. Kunigiškių kaime buvo septynios šeimos, Kernaviškiuose – šešios, Semeniškių ir Draučių kaimuose bei buvusiam Kunigiškių užusienyje – po penkias, Čirkų ir Balčiūniškių kaimuose – po keturias, Pigónių – trys, o likusiuose devyniuose užusieniuose – po vieną dvi šeimas. 1905 m. I. I. Goškievičiaus išleistame Vilniaus gubernijos apgyventųjų vietų sąrašė pateikti duomenys apie Musninkų valsčiuje tuo metu buvusius 2 miestelius, 21 dvarą, 12 palivarkų, 62 kaimus, 77 užusienius, 2 sodybas ir 1 malūną³⁴.

Iki XX a. antrojo dešimtmečio nuo pavasario iki vėlyvo rudens visi gyvuliai buvo ganomi. Vienam valstiečio kiemui 1859 m. teko vidutiniškai apie 4,3 dešimtinės pievos bei 2,2 dešimtinės ganyklos. 1872 m. – nuo 3 iki 9 dešimtinių pievos ir 2–9 dešimtinės ganyklos. XX a. pradžioje, dalijantis ūkius, pievų ir ganyklų plotai susiaurėjo. 1930 m. gruodžio 30 d. visuotinio Lietuvos žemės ūkio surašymo metu Musninkų valsčiuje ariamoji žemė sudarė 64,12%, pievos – 11,90%, nuolatinės ganyklos – 9,59%, miškai – 3,44%, pelkės ir durpynai – 3,61% visos valsčiaus žemės³⁵. Ganyklų ir pievų būta mažiau negu kituose Ukmergės apskrities valsčiuose ir vidutiniškai Lietuvoje³⁶. Tai apsunkino gyvulių priežiūrą bei aštrino kaimo ir dvaro santykius.

Gyvuliai dažniausiai buvo ganomi po pūdymus. Rėžiais išdalytuose kernaviškių kaimuose XX a. pradžioje tebevyravo trilaukė sistema, kurią išgyvendinti trukdė ir tai, kad kaimo gyvuliai buvo ganomi bendrai. Kai kuriuose kaimuose iš viso stigo ganiavos. Pavyzdžiui, Čirkų kaimas neturėjo jokios ganyklos, išskyrus pievą už septynių kilometrų, kurią nusišienaudavo. Viso kaimo siauromis juostomis surėžyta žemė sudarė tris didelius laukus. Viename buvo sėjami rugiai, kitame – vasarojus, o trečiasis laukas likdavo dirvonuoti. Po pūdymą per vasarą ganėsi gyvuliai. Rudenį jį apsėdavo rugiais, o gyvulius gindavo į rugienas, kurias kitais metais išardavo ir pasėdavo vasarojų. Vėlų rudenį, žemei sušalus į gruodą, valstiečiai, taupydami pašarą, avis, rečiau – veršelius ir karves leisdavo pasiganyti po ižėlusius rugių želmenis.

XX a. viduryje Klišabalė, Kalnynai, Rudeikiškiai, Valiūkiškiai bei daugelis kitų užusienių jau buvo virtę mažais kaimeliais. Juose gyvulius pasikeisdami padieniui arba kasdien ganė vieni piemenys. Didesniuose senuosiuose, pavyzdžiui, Kunigiškių, Pakalniškių, kaimuose buvo samdomas nuosavais drabužiais dėvintis kerdžius, kurį ūkininkai maitindavo iš eilės. XIX a. ganydavo po dieną nuo viso sklypo (24 dešimtinių). Turintieji tik dalį sklypo ganydavo atitinkamai rečiau. XX a. pradžioje piemu eidavo ganyti tiek dieną, kiek ūkyje buvo karvių. Kas turėjo žemės lygiai su kaimynais, o gyvulių mažiau, kartais primdavo ganiavai svetimų gyvulių.

³⁴ Виленская губерния. Полный список населенных мест со статистическими данными о каждом поселении, составленный по официальным данным И. И. Гошкевичем, Вилна, 1905, с. 55–57.

³⁵ Visuotinis Lietuvos žemės ūkio surašymas. 1930 Vytauto Didžiojo met. gruodžio mėn. 30 d., Kaunas, b. d., t. 2, p. 12, 13.

³⁶ Ten pat, plg. p. 5 ir 6.

Du trys piemenys drauge su karvėmis ganydavo avis, vienas piemuo – kiaules. Šeimininkė, pamelžusi karves, saulei tekant gyvulius nuvarydavo į išgenas. Vienais metais jos būdavo viename kaimo gale, kitais – kitame. Surinkę visą 30–50 ar mažesnę gyvulių bandą, piemenys ją keliu pro pasėlius gindavo į pūdymus. Kiaulia-ganiai dar galėdavo valandą kitą pamiegoti, tačiau jiems ganyti buvo sunkiau, nes kiaulės verždavosi į bulves. Gyvuliai buvo įpratę klausyti piemenų signalų. Varomoms kiaulėms šaukdavo „*gili gili turr*“³⁷.

Per vidurdienio karščius, kai piemenuko šešėlis pasiekdavo 7 pėdas ilgio, iš artimesnių ganyklų bandą 4–6 valandoms pargindavo namo³⁸. Neturintys ganyklų ganė pamiškėse ir paupiais. Per karščius piemenys gyvulius suleisdavo į krūmus ir vienas kitą paleisdavo namo pavalgyti. Ganydavo 12–18 metų savi vaikai. Jiems ganymas buvo savotiška iškyla. Įsidėdavo maisto į ganyklą ir ant laužo puode išsivirdavo kiaušinių, pasitroškindavo su taukais grybų, karštuose laužo pelenuose pasikepdavo bulvių. Samdytiems piemenims būdavo sunkiau, nes jiems šeimininkės į ganyklą valgyti įdėdavo tik kaip atlyginimą už papildomą darbą – surištą vantą, šluotą, išdrožtą šaukštą.

Gyvulius ganydavo iki pat užšalant. Piemenys laukdavo sniego, kad tik greičiau baigtųsi per vasarą įgrisęs sekiojimas paskui bandą. Matyt, XIX a. pradžioje ir Kernavės apylinkėse piemenys išbandydavo daugelyje Rytų Lietuvos vietų naudotą būdą žiemai prisišaukti – vesdavo ožį aplink beržą. Tačiau pastaruoju metu čia tėra išlikęs posakis, kuriuo erzina vaikus, kai rudenį pirmą kartą pasninga. Tada sakoma: „*Jau vakar ožką vedei apie beržą*“, nors XIX a. pab. – XX a. pr. ūkiuose ožkų nebelaikė, kad negadintų miško. XVIII a. pab. – XIX a. pirmojoje pusėje ožkų būta gana daug: iš 1798 m. Kernavės inventoriuje surašytų vienuolikos kiemų viename buvo dvi, o trijuose po vieną ožką.

Iki pat XX a. pradžios, neturėdami pakankamai ganyklų, valstiečiai vertėsi kaip išmanydami – ganydavo po pūdymus, kuriuos suardavo vėlai, kad spėtų paugti žolė, slapčia gindavo karves į aplinkinių dvarų miškus, pasišienaudavo juose žolės ir gabendavosi namo. Tačiau tekdavo saugotis, kad nepagautų dvaro žmonės. Jei šiems pavykdavo nusivaryti dvaro žemėn įėjusius gyvulius ar atimti žolės maišą, kaltę tekdavo atpirkti teismo priteistais pinigais, darbu dvaro laukuose, be to, ir pažeminimu. Ne vienam valstiečiui, laukiančiam pono sprendimo, ištisą pusdienį yra tekę stovėti prie dvaro priebučio. Tačiau kitos išeities nebuvo. Dvaro ir kaimo susipriešinimas nebuvo atsitiktinis. Dvaras gynė savo teises, o kaimas – savo gyvybinius interesus. Karvės buvo taip įpratusios prie gaudynių, kad, vos piemenų pavarytos, pačios lėkdavo iš miško ir sustodavo tik lauke – valstiečių žemėje.

Arklius ganydavo dažniausiai vyrai naktimis kaimo, dvaro ar valstybiniame miške, pelkėje, kitose atkampiose, žemdirbystei netinkamose savose ir svetimose žemėse³⁹. Sujodavo vienon vieton 30–40 žmonių. Susikurdavo laužą. Arkliai toli nuo jo nesitraukdavo. Kad sunkiau būtų juos pavogti ir nujoti, pančiodavo užrakinamais geležiniais pančiais. Kiekvienas prižiūrėjo tik savo arklius. Taip

³⁷ Veronika Paulauskienė, Kalnynų k. *IIES*, b. 503, l. 13.

³⁸ Zigmąs Pavlovskis, Pavlovskienė, Kalnynų k. *IIES*, b. 503, l. 4.

³⁹ „*Į naktigonę įdavo ir mergaitės. Augom dviese su seseria ir broliu Amerikoje. Teko dirbti ir vyriškus darbus. Pradžioj tėvas sarmatijosi, kad duktė aria, bet nebuvo išeities*“. Marija Bernotienė, Vindeikių k. *IIES*, b. 654, l. 245.

buvo lengviau išsisukti nuo žemės savininkų, o ir saugiau, nes buvo paplitusios arklių vagystės. Pagautus arkliavagius negailestingai baudavo⁴⁰.

Išsikėlus į vienkiemius, kiekvienas ūkininkas arklius ėmė ganyti savo lauke. Tuo metu valstiečiai pradėjo auginti pašarinius burokus, seradėles, geltonuosius lubinus, dobilus ir kitus pašarinius augalus, kurie sudarė nemažą paspartį menkoms ganykloms. Kiaules ėmė laikyti aptvare prie tvarto, kad neknaisiotų pievų. Dėl to jas per vasarą šerdavo pašienauta žole, daržo balandomis ir burokklapiais, o rudenį paleisdavo palakstyti į nuvalytus laukus.

Keitėsi gyvulių ganymo būdas. Visų pirma pradėta gyvulius raišioti. Kas išgalėjo, ganyklas apsitvėrė. Ilgiausiai gyvulius piemuo ganė stambesniuose ūkiuose. Siauruose rėžiuose karves pririšdavo trumpomis grandinėmis, slankiojančiomis ant vielos, ištemptos per visą sklypo ilgį. Gyvulių ganymo tradicija ėmė įgyti kitokių pavidalų. Techninės naujovės, išlaisvinusios vaikus ir paauglius nuo ištisinio gyvulių varinėjimo ir pasėlių saugojimo, atnešė naujus darbus – pririštų karvių kilnojimą iš vietos į vietą, papildomą šėrimą ir atskirą girdymą.

Papročiai ir magija. Dauguma su gyvuliais susijusių papročių buvo vienaip ar kitaip susilieję su katalikiškomis religinėmis šventėmis: apeiginiu tam tikro maisto valgymu ir jo dalybomis su piemeniu bei gyvuliais, švenčių metu pašventintų sakramentalijų naudojimu, maldomis ir aukomis Dievo malonei gauti. Labiausiai gyvulių ir žmonių artumas Dievo akivaizdoje buvo pabrėžiamas per Kalėdas. Iš ryto avelėm ir karvėm buvo duodama šieno nuo Kūčių stalo, o kalėdaičio pasilikdavo gyvulių vaistams⁴¹. Neabejotinai elgesys rėmėsi bažnyčioje gauta vizualine ir verbaline informacija apie Jėzaus gimimą, jį aplankyti atėjusius piemenis ir prie prakartėlės sukopusius ganomus gyvulius. Tik kitų kraštų asilas, kaip ir kitose Lietuvos vietose, buvo pakeistas galvijais pagal analogiją, kad jie besikeldami taip pat klaupiasi. Avių ir galvijų priešprieša paprastai nurodomas arklys⁴², tačiau vargu ar šis supriešinimas XX a. gali būti tiesiogiai siedinamas su baltiškojo ikikrikščioniško ir krikščioniško tikėjimo opozicija.

Duomenų pateikėjai daugelį gyvulininkystės papročių apibūdino kaip priemones apsaugoti gyvulius nuo ligų, miško žvėrių ir blogų žmonių. Žinomi draudimai dirbti šventvakariais. Ne laiku daromas darbas buvo laikomas ne tik nuodėme, bet ir tiesiogine nesėkmių gyvulių ūkyje priežastimi⁴³.

Nuo įvairių gyvulių ligų ir nelaimių stengdavosi apsiginti sakramentalijomis. Jos pradedamos naudoti anksti pavasarį pirmą kartą išgenant gyvulius, kad šie, išėję iš uždarnos namų erdvės, būtų

⁴⁰ „Kai 1918 m. pagavo vagį, įstūmė jį nuo tilto į Nerį“. Veronika Paulauskienė, Kalnynų k. IIES, b. 503, l. 16.

⁴¹ Zigmąs Pavlovskis, Pavlovskienė, Kalnynų k. IIES, b. 503, l. 5. „Plotką palikdavo vaistams. Karvė apsiteliuoja ir neišsivalo. Tada duoda šv. Stepono avių ir plotkos. Trečių Kalėdų dieną šventina avižas – per Steponą.“ Elena Petrušėčikienė, Užušilių k. IIES, b. 503, l. 7. „Duodavo nuo neišsivalymo karvei Agotos duonos, Stepono avių ir plotkos.“ Irena Tatarūnienė (Jurkevičiūtė), Rudeikiškių k. IIES, b. 503, l. 10.

⁴² „Kūčių šieno duodavo tik avelėms ir karvėms. Tokiems gyvuliam, kurie besikeldami klūpo. Arklys – bestija. Jam nereikia.“ Elena Petrušėčikienė, Užušilių k. IIES, b. 503, l. 7.

⁴³ „Po Kalėdų iki Trijų karalių – šventoakariai, nevalia malti, siūti. Galima tik plunksnas plėšyti. Reikėjo kiaules šerti, nebuvo miltų, o turėjom girmas. Išpyliau grūdų malti, kol bus tie vakarai. Skubu malti ir nedegu ugnies. Kol nēr jos, tai ir vakaras nesiskaito. Ateina mama ir sako: „Tai pas tave ir šventų vakarų nėra.“ Per širdį nuėjo – kam pakenks? O eringa avelė. Ant Trijų karalių atsivedė vieną ėriuką, o jis taip sukosi, kaip ir tos girmos. Negali nė pažindyti. Išvedė ganyklon, tai aviukas nė avelės nemato, vis sukasi. Pririšo, bet vistiek sukdaosi“. Irena Tatarūnienė (Jurkevičiūtė), Rudeikiškių k. IIES, b. 503, l. 11.

saugūs. Išgindavo, kai pristigdavo pašaro. Vieni jau pievoms pradžiūvus iki gegužės 15 d., kiti – vos sniegą nuleidus. Lokaliniai išginimo papročiai turėjo bendrų bruožų: išgindavo su verba. Skyrėsi tik šakelių skaičius ir išgenantis asmuo. Antai Rudeikiškių kaime šeiminkas, išleisdamas iš tvartų karves ir avis, laikydavo rankoje 2 šventintas verbos šakeles ir kiekvienai su jomis suduodavo tris kartus. Su dviem šakelėm priimdavo ir pargintą bandą. Tikėta, kad tai avis apsaugos nuo vilkų, o karvėms per karščius nereikės zylioti⁴⁴ – nepuls kraujasiurbiai vabzdžiai. Kalnėnų kaime šeiminkė pirmiausia tvarte pasmilkydavo karvės nosį ir papilvę, o su verba išgindavo ir perduodavo bandą piemenims. Į ganyklą įduodavo duonos su sviestu. Parginusią piemenuką perliedavo vandeniu – kad karvės šokinėtų⁴⁵, t. y. būtų sveikos ir linksmos. Šių papročių atžvilgiu XX a. 3–4 dešimt. Musninkų valsčius atsiderė vakarų Lietuvai būdingo gyvulių smilkymo, daliai Aukštaitijos būdingo piemens perlėjimo vandeniu ir rytų Lietuvoje bei Baltarusijoje paplitusio išginimo verba arealų pakraštyje⁴⁶.

Buvo savaip reikšmingos ir kitos kalendorinės šventės. Per Jurgines drausdavo austi, išvelgdami sąsajas tarp audeklo žiočių ir prasiveriančių žvėrių nasrų. Tą dieną dažydavo margučius⁴⁷, į bažnyčią nešdavo aukoms kiaušinių, kad vištos sektųsi, sviesto – kad karvės eitųsi, mėsos – kad gerai augtų kiaulės. Meldėsi ir savais žodžiais mintimis kalbėdavosi su Dievu⁴⁸. Tikėjosi gyvuliams palaimos. Sekminės XIX a. gimusiųjų šeimose buvo pažymimos raudonai dažytais kiaušiniiais. Jų duodavo valgyti piemenims⁴⁹. XX a. viduryje kai kur samdyti piemenėliai apvainikuodavo karves ir už tai gaudavo dovanų⁵⁰. Per Devintines šventinti papartėliai buvo laikomi vaistu nuo nužiūrėjimo⁵¹.

Astronominis lūžis – vasaros solsticija gamtoje išryškindavo žolių brandą. Suprastėdavo ganiava ir sumažėdavo pieno. Permainų pradžia susieta su po kelių dienų švenčiamos šv. Jono dienos papročiais: draudimais ir XX a. retkarčiais dar praktikuotais maginiais veiksmais, turėjusiais užtikrinti gyvulininkystės sėkmę. Joninių dieną buvo vengiama su rasa išginti karves, bijantis, kad raganos pieno neatimtų. Iš lūpų į lūpas buvo perduodamos saktės apie stebėtą raganavimą ir priemones raganavimo pasekmėms panaikinti. Reikėdavo burtininkę išplūsti. Vaistams vandeniu apiplaudavo stalo kampus, šaukštus, po to kaire ranka atžagariai juo plovė karvei akis ir apšluostydavo marškinių pažemiais. Šis gydymo būdas buvo taikomas ir nuo „*blogų akių*“⁵². Jo sandaroje pastebimi simi-

⁴⁴Irena Tatarūnienė (Jurkevičiūtė), Rudeikiškių k. *IIES*, b. 503, l. 9.

⁴⁵Zigmas Pavlovskis, Pavlovskienė. Kalnynų k. *IIES*, b. 503, l. 4, 5.

⁴⁶Merkienė R. Išginimo arealų analogijos bei arealai Lietuvoje ir vakarų Baltarusijoje (XIX a. antroji – XX a. pirmoji pusė), *Iš lietuvių etnogenezės*, Vilnius, 1981, p. 105, pav. 4.

⁴⁷*Ten pat*, l. 5.

⁴⁸Irena Tatarūnienė (Jurkevičiūtė) pasakojo, kad nunešusi aukas meldėsi ir pagalvodavo: „*aš turiu ir tau šė, Dieve*“. *IIES*, b. 503, l. 10.

⁴⁹Zigmas Pavlovskis, Pavlovskienė. Kalnynų k. *IIES*, b. 503, l. 5.

⁵⁰„*Per Sekmines piemenys karves vainikuodavo ir per pusiaudienį pargindavo. Reikėdavo duoti dovanų drabužių, geresnio maisto (švarkelį, kelnytes, skarelę). Kiekvienas žmogus kuo nors tiki, kad tai jam laimę duos*“. Irena Tatarūnienė (Jurkevičiūtė), Rudeikiškių k. *IIES*, b. 503, l. 10.

⁵¹„*Kai pabijoję akių, yra papartėlis. Birželio mėnesį per Devintines šventina ir tą papartėlį verda, duoda gerti ir akis apiplauna*“. Irena Tatarūnienė (Jurkevičiūtė), Rudeikiškių k. *IIES*, b. 503, l. 8.

⁵²„*Babulka ... Strasinsko pasakojo: „Išėjo, o viena saugojo. Čėrauninkė su rankšluosčiu per rasą braukia ir sako „Rakisžeta Rakieta, dobrąja kobjeta, vyrakajusia duszy i tiela, bo motoka zachotielą“. Paskui ta, kuri matė, nuėjo namo; matė, kad rankšluostis ant lentelės kamaroje pakabintas, o į kibirą po juo pienas laša*“. Veronika Paulauskienė, Kalnynų k. *IIES*, b. 503, l. 15. Užkalbėjimas slavų kalbų kratiniu užrašytas lenkišku raidynu.

linės magijos veiksmai: vandens, kaip apvalančios substancijos, sąlytis su triskart per dieną plaunamais daiktais, tarsi prikišamai parodant antrojo veiksmo – karvės akių plovimo – rezultata pagal analogiją: kaip nuplautas stalas ir triskart per dieną naudojami šaukštai tampa tarsi nevertoti, taip ir nuprausta karvė – tokia, kaip prieš pieno atėmimą. Trečiasis veiksmas – išplūdymas – išreiškia kenkėjo atpažinimą, sumažinantį jo galias. Veiksmo atlikimas atžagaria ranka, priešinga kryptimi gali būti siejamas su grįžimu į praėjusį laiką, kol karvė buvo sveika.

Vienas archajiškiausių, išlaikiusių gana sudėtingą formą, buvo iš esmės tos pačios struktūros karvės gydymas pienui prapuolus. Tris kartus – saulei leidžiantis, saulei tekant ir vėl leidžiantis – su vandeniu kibire buvo einama į pirtį ir ten nustatoma, kieno akys gyvuliui pakenkė. Tam reikalui pirmas pasitaikęs nuo krosnies viršaus paimtas akmenėlis buvo metamas į vandenį ir žiūrima, ar vanduo kunkuliuos. Antrą sykį atėjus į pirtį, buvo metamas akmenėlis iš krosnies apačios, trečiąją – vėl nuo viršaus. Jei čirkšdavo nuo krosnies viršaus, tai karvės liga – vyro darbas, jei iš apačios – pakenkė moteris. Kas kartą iš pirties parsineštu vandeniu buvo mazgojamos karvės akys, ranką sukant priešingai, negu saulė teka, ta pačia ranka tris kartus pervedama per stuburkaulį iki uodegos⁵³.

Išliko sakmių apie naktį *chochliko* tvarte jodomus arklius, kuriuos apginti galima tik numušant *chochliką*, atvožus po moliniu puodu pakištą degančią žvakę. Išliko sakmių ir apie laumes, kurios žiemą kerpa avims vilnas, tačiau šios sakmės jau aprtrupėjusios⁵⁴.

Prastos ganyklos, menkas pašaras žiemą ir silpna veterinarinė priežiūra, kai kaimo žmonės nedrįsdavo ieškoti kvalifikuotos pagalbos, buvo viena iš priežasčių, padėjusių išlikti liaudiškuose tikėjimuose ir gyvulių gydymo būduose similitinės magijos liekanoms. Į užkalbėtojas dar ir prieš Antrąjį pasaulinį karą kernaviškiai kreipdavosi, ikirtus gyvulių gyvatei ir šiaip pastebėję kokios ligos požymius. Manyta, kad pirmagimis, rankomis nuspaudęs kurmį, įgyja galią rankomis gydyti gyvulius nuo pelių⁵⁵, o vyriausias arba jauniausias šeimoje vaikas gali peles išvesti 3 kartus lاندžiodamas ratu pro arklio papilvę ir aplink užpakalines kojas⁵⁶.

XX a. 8-ajame dešimtmetyje senieji papročiai bei maginiai gydymo būdai mažai kieno žinomi, dar mažiau naudojami, nes gerokai pakito ir pati gyvulių priežiūra. Kolūkiečiams buvo leista laikyti ribotą gyvulių skaičių, daugiau ar mažiau atitinkantį skirtąjį ganiavos ir pievos plotą, todėl jie buvo labiau prižiūrimi. Nuolatinė veterinarinė pagalba ir šiuolaikiniai vaistai paspartino gydymo naminėmis priemonėmis sunykimą ir naujo ligų profilaktikos patyrimo plitimą.

Išvados

1. Lokalinė kaimo kultūra yra sudėtinė didesnės teritorijos kultūros dalis, apimanti universalius ir specifinius kultūros reiškinius. Jos universalumas siejasi su senuoju agrarinės kultūros klotu, kuriame pastebimos per kelis šimtmečius baudžiavinio ūkio sąlygomis in-

⁵³ Ši gydymo būdą Rudeikiškių k. gyventoja Irena Tatariūnienė bene 1962 m. išsiteiravo iš šimtametės užkalbėtojos, gyvenusios Kernavėje.

⁵⁴ „Laumės avims vilnas kirpdavo. Avelės laikydavo dūminėje grinėčioje. Ant viršaus būdavo gultai, o po jais avelės. Jei mėnesiena ir guli, pamatai, kaip per langą baltas kamuoliukas įsiriti ir girdi, kaip žirklys čiksi. Laumės kerpa, o kaip laumes išvaryti – nebežino (pasakojo mamos bobutė)“. Irena Tatariūnienė (Jurkevičiūtė), Rudeikiškių k. IIES, b. 503, l. 12.

⁵⁵ Marija Bernotienė, Vindeikių k. IIES, b. 654, l. 28.

⁵⁶ Irena Tatariūnienė (Jurkevičiūtė), IIES, b. 503, l. 11.

tegruotos dvaro ir kaimo gyvulių priežiūros patirties analogijos, atsiskleidžiančios per pastatų funkcinę plano struktūrą. Siauresnėje – kaimo kultūros plotmėje universalumas reiškėsi per bendruomeninio gyvulių ganymo organizaciją, gyvulių šėrimo patirtį, su religiniu kalendoriumi susijusiais gyvulininkystės papročiais ir magijos naudojimo tradicija.

2. Lokalinės kultūros savitumas siejasi su: a) visuomenės kultūros daugialiniškumu, priklausančiu nuo lokalinio vieneto gyvenviečių ūkinės struktūros, jų išsidėstymo ir tarpusavio ryšių ypatumų (dvaro, kaimo, užsienių gyventojų ūkiniai santykiai socialinėje ir ekonominėje opozicijoje); b) vietinių ūkinėlių sąlygų ir atskirų visuomenės grupių bei individų galimybėmis ir būtinybe perimti naują ūkinę informaciją ir technines naujoves; c) individualiu identišku realijų suvokimu ir poreikiu jas pritaikyti asmeninėje gyvulių auginimo praktikoje; d) lokalinio vieneto vieta horizontaliai plintančių kultūrinių arealų atžvilgiu konkrečiu laikotarpiu, determinuojanti vyraujančią kultūros elementų kompleksą.

3. Ūkis, užimdamas svarbią vietą kasdieniniame vietinių žmonių gyvenime, lokalinėje kultūroje atsiskleidžia kaip aplinkybių ir galimybių determinuotas intelektualinės veiklos rezultatas. Kultūros tradicija gąji tiek, kiek jos raiška atitinka visų kartų kūrybingo darbo potencialą. Mikroaplinką veikiančios makroaplinkos novacijos skverbiasi į mikroaplinkos tradicijas laipsniškai, suteikdamos joms naujų pavidalų, netrikdančių bendrosios tradicijos tąšos. Jie tarsi perkelia tradiciją į kitą jos veikimo pakopą ir suformuoja naują tradicijos veikimo arealą. Jame susiklosto palankiausios sąlygos išplisti kultūros universalijoms, įjungiančioms lokalinę kultūrą į vis didesnę analogiškų kultūros formų regioną. Tačiau lokalinės kultūros plėtra šia kryptimi, susiliejant ir modernėjant ūkinėms patirtims, susiduria su individualiais ūkiniais poreikiais, nederančiais su besiformuojančio kultūrinio regiono ūkinėlių poreikių skale. Dėl skirtingų ūkinės veiklos sąlygų neišvengiamai klostosi unikali individuali ir kolektyvinė patirtis, kuri taip pat randa vietos lokalinės kultūros tradicijose kaip unikali kultūros dalis, išryškėjanti plačiame kultūros bendrybių fone.

Straipsnis „Versmės“ leidykloje gautas 2002 05 14, spaudai parengtas 2005 06 20.
Straipsnis spausdintas „Lietuvos valsčių“ monografijoje „Musninkai. Kernavė. Čiobiškis“, Vilnius, *Versmė*, 2005, p. 864–877 (vyriausiasis redaktorius sudarytojas Stanislovas Buchaveckas).
Straipsnis interneto svetainėje www.ilt.lt skelbiamas nuo 2007 08 28.